

Michael L. Miller

A vérvád mint rituális kiengesztelés? Tiszaeszlár filmén, a Soá után

Absztrakt

Jelen tanulmány a *Der Prozess* (A per. G.W. Pabst, 1947) című film kapcsán lezajlott vitáról szól. A filmet az osztrák G.W. Pabst rendezte a tiszaeszlári rituális gyilkossági perről. A film vitát generált, és nem csak azért, mert a témája túl provokatívnak tűnt a Soá után, hanem azért is, mert az osztrák rendező, aki a náciizmus idején a német filmiparban dolgozott, egy magyar témát választott az antiszemitizmusról szóló filmjéhez. Pabst saját filmjét egyfajta penitenciának tekintette a náciizmus bűneiért.

Szerző

Michael L. Miller a nacionalizmus kutatásával foglalkozó egység vezetője a CEU-n, valamint a zsidó tanulmányok program egyik megalapítója. PhD-értékelését a Columbia Egyetemen védte meg, és több munkája is megjelent a Habsburg-birodalom zsidóságáról. *Rabbis and Revolution: The Jews in the Age of Emancipation* című könyve 2011-ben a Stanford University Pressnél jelent meg, majd 2015-ben cseh nyelvre is lefordították. Jelenleg a magyar zsidóság történetéről ír könyvet.

A vérvád mint rituális kiengesztelés? Tiszaeszlár filmen, a Soá után

Bernard Malamud 1966-ban publikálta *A mesterember* című történelmi regényét, amelyet legnagyobb műveként tartanak számon.^[1] A regény, amely az USA-ban elsőként mind a Nemzeti Könyvdíjat, mind az irodalmi Pulitzer-díjat elnyerte, az orosz-zsidó Mendel Bejliszről szól, akit egy 1911 és 1913 között zajló perben rituális gyilkossággal vádoltak, de végül felmentettek. A *New York Times*-nak adott interjúban Malamud a regény és az alapjául szolgáló történelmi események közti kapcsolatról beszél: „Nem egyszerűen megregényesíteni akartam a meghurcolt zsidó valóságos történetét. Inkább a történelem visszabontása és egy mitológia felépítése foglalkoztatott, aminek célja az időtlen igazságtalanság ábrázolása.”^[2] A regényíró ritkán tekinti feladatának a történelem rekonstruálását, „ahogy az valóban történt”, inkább magasztos jelentéssel ruházza fel azt.

Érzékeny témája ellenére Malamud regénye nem keltett vitát a háború utáni Amerikában, ahogy az a hollywoodi film sem, amelyet John Frankenheimer rendezett, és az MGM mutatott be 1968-ban.^[3] Az 1960-as évek Amerikájában a Bejlisz-ügyet többé-kevésbé „biztonságos” témának tekintették, legalábbis biztonságosabbnak, mint a közelmúlt náci atrocitásainak borzalmával és még nyílt sebeivel való foglalkozást. Ahogy George P. Elliot *A mesteremberről* szóló recenziójában megjegyezte, „a náci Németország lett volna talán a legjobb helyszín Malamud története számára. Több emberöltő után is elrettentő történetként szolgálhatna; így azonban használhatatlan... Malamud a cári Oroszországban egy tőle elég távoli társadalmat talált, hogy története mesészerűnek tűnjön, de ahhoz elég közelit, hogy ismerős legyen.”^[4]

Valóban, a Bejlisz-ügy mind időben, mind pedig térben elég távoli volt ahhoz, hogy Malamud eszközként használhassa irodalmi és pszichológiai képzelete számára. Nem ez volt viszont a helyzet a Tiszaeszlár-üggyel, amely egy késő tizenkilencedik századi magyarországi rituális gyilkossági per volt, és amely egy osztrák film nyersanyagául szolgált, közvetlenül a második világháború után. Georg Wilhelm Pabst *Der Prozess* című alkotása (1948) volt a tiszaeszlári ügy első megfilmesítése, amely már elkészülte előtt sok ellenérzést keltett, ezért Magyarországon soha nem mutatták be.^[5]

A *Der Prozess* forgatásához Pabst 1947-ben egy teljes magyar falut épített fel a bécsi Rosenhügel Filmstúdióban. Előzőleg azt remélte, hogy Tiszaeszláron, abban az apró északkelet-magyarországi faluban forgathat és rendezheti be a teret a rituális gyilkossági vádhoz, ahol Solymosi Eszter, a tizennégy éves cseléd lány 1882. április elsején eltűnt. 1947 júniusában azonban a magyar hatóságok

elutasították Pabst és osztrák stábja vízumkérelmét, mivel a Magyar Művészeti Tanács ellenezte, hogy a tárgyban bármilyen film készüljön. A második világháború árnyékában a Művészeti Tanács azt javasolta az osztrák rendezőnek, hogy inkább saját országa közelmúltjával foglalkozzon, mintsem Magyarország távoli múltjának egy sötét fejezetével. „Ausztria ám filmesítse meg Mauthausent, Dachaut vagy Bergen-Belsent, de ne filmesítsen meg egy olyan történetet, amely a magyar történelemnek is szégyene.”^[6]

Tiszaeszlar és Jud Süß című cikk a Képes Figyelőben

A hatóságok döntését a magyar sajtó is széles körben támogatta, mint például a *Képes Figyelő* című népszerű illusztrált hetilap, amely a filmkészítőket azzal vádolta, hogy „a gyalázatos zsidóüldözések legsötétebb eseményeit elrettentő példaképpen akarják megörökíteni a filmszalagon”.^[7] A valódi probléma azonban annak az antiszemita eseménynek a megörökítése volt, amely nem Németországban vagy Ausztriában, hanem Magyarországon történt. A fent idézett cikk címe árulkodó: *Tiszaeszlar és Jud Süß: A magyar népre hárítja a vérvád bűnét egy osztrák neonáci film.* A cikk szerzője szerint a német és osztrák neonácik abban reménykedtek, hogy az antiszemitizmus bűnét elháríthatják a német népről azzal, hogy felhívják a figyelmet egy valós magyar rituális gyilkossági vádra. Ezzel párhuzamosan „a tiszaeszlári vérvád epizódjával akarja igazolni a hitleri gázkamrákat és vérfürdőket” azáltal, hogy hangsúlyozzák a zsidók állítólagos álnokságát és vérszomjasságát. Az újságcikk hivatkozik valakire, aki szerint a „német rendező kívánsága” az volt, hogy „a feszültség érdekében a mozi közönség a film közepéig a zsidók bűnösségéről legyen meggyőződve, illetve, hogy Solymosi Esztert tényleg a zsinagógában gyilkolták meg”.

Tiszaeszlár és Jud Süß című cikk a Képes Figyelőben

A legegyszerűbb módja annak, hogy a filmet a nácizmus apológiájaként fessék le az volt, hogy felsorolták, kik voltak korábban nácik (vagy náci szimpatizánsok) azok közül, akik részt vettek a Pabst-film elkészítésében. Elsőként a kritikusok rámutathattak – és rá is mutattak – Pabstnak a náci filmiparban való részvételére. Pabst, nem volt „a náci filmipar házi kedvence”, mint például Veit Harlan, a szélsőségesen antiszemita *Jud Süß* rendezője.^[8] Mindazontáltal, ahogy arra a *Képes Figyelő* és más lapok készségesen rámutattak, Pabst 1939-ben önként visszatért Németországba, sőt két filmet is készített Joseph Goebbels kérésére: a *Komödianten* (1941)^[9] és a *Paracelsus* (1943) címűt.^[10] Ezek közül egyik sem jellemezhető antiszemitaként, de pusztán az a tény gyanússá tette Pabstot, hogy részt vállalt a náci filmiparban. Ráadásul, a forgatókönyvet eredetileg Roboz Imre, egy magyar zsidó írta, de ezt végül elvetették a „náciszimpatizáns” Rudolf Brunngraber (1901-1960) által írt, és a náci filmiparban szintén kompromittálódott Kurt Heuser (1903-1975) által átdolgozott változat javára.^[11]

Tiszaeszlár és Jud Süß című cikk a Képes Figyelőben

Ezt a kritikát visszhangozták a magyar zsidó szervezetek vezetői, de az ő elsődleges szempontjuk nem Magyarország jó hírneve volt. Három évvel azután, hogy a magyar zsidók kétharmadát megölték – sok magyar ember aktív közreműködésével – Magyarország jó hírnevének visszaállítása a legkevesbé sem érdekelte őket. Az *Új Élet*, a magyar zsidó közösség hivatalos hetilapjának oldalain a magyar zsidó túlélők számára a leginkább életbevágó témát, a háború utáni évek erőszakos antiszemita cselekményeit tárgyalták. 1945-ben és 1946-ban legalább tizenkét pogrom volt Magyarországon, ezek közül az egyik – a kunmadarasi – a hagyományos vérvád kellekeit is felvonultatta. 1946 júliusában, miután elterjedt a híre, hogy a kunmadarasi zsidók kolbászt csináltak keresztény gyerekekből, a tömeg megtámadta a kis zsidó közösséget, annak két tagját megölték és tizenötöt megsebesítettek.^[12] Mindez két hónappal a lengyel Kielcebeli pogrom

után történt, amely szintén a vérvád nyomán lángolt fel.^[13]

A magyar kormány 1946-ban bűncselekménynek minősítette az antiszemitizmust, de egy törvény nem igazán képes máról holnapra kiiktatni a megrögzött antiszemita előítéleteket, már ha egyáltalán képes erre.^[14] Ahogy a háború utáni lengyel és magyar pogromok megmutatták, a vérvád babonája tovább élt a tömegek képzeletében, és sokan tartottak attól, hogy egy Tiszaeszlárról szóló film még több hitelt adna a rituális gyilkosság vádjának. Geyer Albert, a Zsidó Világkongresszus magyar szekciójának elnöke azt kérte osztrák kollégájától, Ernst Stiassnytól, hogy találkozzon Pabsttal a célból, hogy megbizonyosodjon, antiszemita-e a Tiszaeszlár-film. Stiassny 1948-ban a következőképpen jelentett feletteseinek: „Kapcsolatba léptem Mr. Pabsttal, aki meghívott a stúdiójába, hogy megnézzem a filmet, mielőtt azt forgalmazni kezdik. A filmben a legkevésbé sem találni antiszemita irányultságot, ellenkezőleg, meggyőződtem, hogy Mr. Pabst és csapata a filmet a humanitás dokumentumának szánják az előítélet és a fajgyűlölet sötét erői ellen.”^[15] Stiassny ezt a véleményt egy bécsi újságban tette közzé, és a cikket az *Új Élet* hasábjain újraközölték. A cikket a következő jegyzet kísérte Gervai Sándor tollából:

Mivel a filmet nem láttuk, mert hála a demokratikus magyar film irányítóinak, ezt a filmet – amelyet tárgyilagosan elkészíteni egy fasiszta múlttal rendelkező producer nem tudhat – nem engedték be az országba. A kérdést itt Budapesten nem dönthetjük el, de elvben, a leghatározottabban helytelenítjük, hogy az égető társadalmi problémákról azzal tereljék el a figyelmet, hogy a reakció kelléktárából előkapart vérvád babonáról készítenek filmeket. És ha már a külföldi producer urak mindenáron magyar tárgyú filmet akarnak készíteni, akkor válasszák a film hőseül, például, Dózsa Györgyöt, a forradalom hőst, ha pedig zsidókról, akkor Szenes Annát, a zsidó hősnőt.^[16]

Gervai Sándor azt gondolta, hogy Tiszaeszlárról beszélni, különösen ott és akkor, nem sok jót jelentene a zsidók számára. Bár Ernst Stiassny előzőleg jóváhagyta a filmet, a magyar állam nem engedélyezte a bemutatását, és a bécsi zsidó közösség vezetői szintén megpróbálták betiltatni Ausztriában.^[17] Végül a filmet Bécsben, Stockholmban, Helsinkiben, Nyugat-Berlinben és New Yorkban is vetítették, világpremierjét 1948. március 5-én tartották Zürichben. Ahogy egy lap írja, Zürich különösen alkalmas hely volt a premier megtartására, mivel Svájcot megkímélte a „hitleri közjáték [*Zwischenspiel Hitler*]”, és éppen ezért ott nem volt *Gegenwartsproblematik*; más szóval Svájcnak kevés önvizsgálatot kellett tartania, ha egyáltalán, így a filmet a nácizmus terhe nélkül értelmezheték.^[18]

Lehet, hogy Svájcot megkímélte a „hitleri közjáték”, de Pabst pontosan ezzel a tizenkét évnyi időszakkal akart elszámolni a Tiszaeszlár-filmen keresztül. Bizonyos értelemben ezzel a filmmel kísérelte meg visszaállítani a háború előtti hírnevét, mint „Németország egyik legnagyobb filmrendezője”.^[19] Egyik filmtörténész maró kritikájával szólva, a film „bombasztikus rehabilitációs kísérlet” volt.^[20] Pabst az új tárgyiasság (*Neue Sachlichkeit*) fő képviselője volt, a weimari köztársaság azon mozgalmaé, amely – Siegfried Kracauer szavaival élve – feltárta „a bénult kollektív lélek működését”.^[21] 1925-ben rendezte a *Bánatos utca* (*Die Freudlose Gasse*) című

filmet, amelyben Greta Garbo másodszor játszott főszerepet, azután 1931-ben a *Koldusoperát* (Die Dreigroschenoper), amely Bertholt Brecht és Kurt Weil drámáján alapult. Leghíresebb és egyben leginkább vitatott háború előtti filmjei, *A nyugati front 1918* (Westfront 1918, 1930) és a *Bajtársak* (Kameradschaft, 1931), pacifista filmek, amelyeknek a „vörös Pabst” gúnynevet köszönhette. Mint Eric Maria Remarque regényét, a *Nyugaton a helyzet változatlan* (1929) címűt, ezeket a filmeket is betiltották a náci Németországban mint „defetistát” és „bolsevistát”, mindez pedig elősegítette Pabstnak azt a döntését, hogy Hitler hatalomra jutása után elhagyja Németországot.^[22] 1933-ban Franciaországba ment, ahol azt tervezte, hogy filmet fog forgatni az egyre növekvő antiszemitizmus ellen.^[23] Ez a film azután soha nem készült el, és ahogy azt egy filmtörténész megállapította, a *Der Prozesst* a közben eltelt „sok év megtagadásának” szánta.^[24]

A *Der Prozess*, amelynek az alcíme *Im Namen der Menschlichkeit* (Az emberiség nevében), az ész győzelmét ünnepli a babona felett, az igazság győzelmét a kegyetlen embertelenség felett. A valós tizenkilencedik századi perben a megvádolt zsidókat felmentették, és a rituális gyilkossági vád alaptalanságát bebizonyították, így a történelmi esemény kiengesztelő narratívaként kínálkozott. Valójában nem Pabst volt az első, aki a tiszzaeszlári pert ilyen célra használta fel.

Der Prozess (G.W. Pabst, 1948)

1913-ban az osztrák Arnold Zweig írt egy *Rituális gyilkosság Magyarországon* (*Ritualmord in Ungarn*) című darabot, amelyet erősen befolyásolt az akkor folyamatban lévő Bejlisz-ügy. A második világháború után Zweig prominens személyiség lett a Német Demokratikus Köztársaságban, de 1913-ban még mindig lelkes cionista volt. Ez teljesen egyértelműen látszik a Tiszaeszlár-dramájában, amely a zsidó nemzet létét hirdeti, és az antiszemitizmust egyfajta purgatóriumként írja le, amelyet a diaszpórában élő zsidóknak el kell szenvednie, hogy kiérdemeljék Izrael földjét. Zweig darabja túlárado dicséretben részesült a korabeli német és német-zsidó sajtóban, és 1915-ben elnyerte a rangos Kleist-díjat, Németország legfontosabb irodalmi kitüntetését.^[25] A darab

nagy hatást gyakorolt Franz Kafkára és Max Reinhardtra is. A harminchárom éves Kafka így írt menyasszonyának, Felice Bauernak: „Egy helyen abba kellett hagynom az olvasást, le kellett üljek a kanapéra és hangosan sírtam. Már évek óta nem sírtam.”^[26] A negyvenhárom éves osztrák rendező, miután elolvasta a szöveget, állítólag felkiáltott: „Színpadra viszem!”^[27] Így is történt, Max Reinhardt és más rendezők is színpadra állították a darabot, de ez csak az első világháború befejeztével történhetett meg.

Bár az ötfelvonásos darab premierjét 1917 februárjában tűzték műsorra, a német katonai cenzor betiltotta az előadást, nyilvánvalóan attól való félelmében, hogy a magyar vérvád perére irányuló figyelem sértheti Németország osztrák-magyar szövetségeseit.^[28] Még ugyanabban az évben Bécsben is betiltották a darabot.^[29] Végül Bécsben volt a premier 1919 októberében, új címmel, amely így hangzott: *Szemaël küldetése* (*Die Sendung Semaels*). A premier éppen akkor zajlott, amikor a fehérterror végigsöpört Magyarországon, ami egy kritikust arra vezetett, hogy feltegye a kérdést, hogy a tiszaezlári felmentő ítélet ellenére miért kell az ártatlanoknak még többet szenvedniük „ugyanattól a gyűlölet-vezérelte mániától”.^[30]

Arnold Zweig darabját egy irodalomkritikus úgy jellemezte, mint „proszemita irányultságú megtisztító drámát”.^[31] Ugyanezeket a reakciókat váltotta ki Pabst filmje Alfred Wernerből, egy amerikai-zsidó újságíróból, aki a *Commentary*-nak, valamint több más zsidó lapnak írt. Egy cikkében a *Der Prozesst* „Európa első proszemita (*pro-semitic*) filmjének” nevezte, egy másikban pedig „Ausztia bigottságellenes filmjének”.^[32] Ezek a megjegyzések megfeleltek Pabst intenciójának, mely szerint a film „az emberiség dokumentuma az előítélet és a fajgyűlölet sötét erői ellen”.^[33]

Míg Gervai Sándor úgy érezte, hogy megvádolhatja a *Der Prozesst* anélkül, hogy megnézte volna, sok kritikus, aki viszont látta, pozitív beszámolót írt róla.^[34] Tény, hogy az 1948-as Velencei Nemzetközi Filmfesztivál Pasbntak ítélte a legjobb rendezőnek járó díjat és Ernst Deutschnak a legjobb színész díját.^[35] (Deutsch zsidó származású színpadi és filmszínész volt, aki 1933 áprilisában ment el Németországból, először Bécsbe, aztán a szülővárosába, Prágába; 1938-ban az Egyesült Államokba emigrált, ahol sikereket aratott a Broadwayn és Hollywoodban.)^[36] A pozitív kritikák általában nem csak a film technikáját dicsérték, de erkölcsi állásfoglalását is. Gyakran idézték Eötvös Károlynak, a megvádolt tiszaezlári zsidók védőügyvédjének a szavait: „Nem azért vállaltam ezeknek az embereknek a védelmét, mert zsidók, hanem mert én magam keresztény vagyok.”^[37]

Ez a kijelentés Georg Wilhelm Pabst esetében ekként lett volna parafrázálható: „Nem azért készítettem ezt a filmet, mert ők zsidók, hanem mert én magam osztrák vagyok.” Valóban, kritikusai és rajongói úgy értelmezték a *Der Prozesst*, mint egyfajta „vezeklést” a nácik által elkövetett bűnökért.^[38] Az amerikai-zsidó Alexander Krautnak, aki a németországi Zsidó Segélyszervezetnél dolgozott, volt alkalma beszélgetni Pabsttal a filmről, és ezt a következőképpen rögzítette: „Azt mondta nekem, hogy szándéka szerint nyilvános jóvátételt akart adni félrevezetett honfitársai tetteiért, és a tiszaezlári történetet választotta, hogy kifejezze a zsidókkal és a zsidó néppel való együttérzését.”^[39] Mégis néhány kritikus a felelősség alóli

kibújásként értékelte a döntést, hogy Pabst a távoli múltba helyezte a film történetét. A *Képes Figyelő*ben olvasható reakciókat visszhangozta Alfred Werner a *Commentary* havilapban:

Az osztrák filmesek kevesebb bátorságot és talán kevesebb őszinteséget is mutatnak, mint a nemrégien forgatott német film, a *Házasság a sötétben* alkotói (a filmet jelenleg is játsszák a hazai mozikban). Amíg a német írók és művészek bátran és őszintén életre keltették a tegnapi sötét világának emlékezetét – a „nem-árják” németek általi üldözését –, addig osztrák kollégáik a távoli 1880-as évekből veszik a történetet, és a színhely nem Bécs, jónéhány hírhedt pogrom színhelye, hanem Magyarország egy messzi vidéke. Igaz, hogy a bécsi film Dr. Eötvös száján keresztül az emberiesség heves védelmét zengi, mindazonáltal *A per* helyszíne könnyű menekülést ígér azoknak, akik ezt igénylik: „ők – nem mi.” (Vagy, ami még rosszabb: „ők is...”)

Pabst filmje, akárcsak Bernard Malamud 1966-os regénye és Arnold Zweig 1913-as drámája, egy történelmi vérvádpert mutat be, ám sem Malamud, sem pedig Zweig nem tekintette irodalmi művét „vezeklésnek”, és mint zsidó szerzőktől, ez nem is volt elvárható tőlük. A háború utáni Amerikában élő íróként Malamud – George P. Elliot szavaival – „egy tőle elég távoli társadalmat talált, hogy története meseszerűnek tűnjön”. A cári és a náci antiszemitizmustól térben és időben távol álló Malamud anélkül dolgozhatta fel egy ártatlanul megvádolt zsidó pszichológiai reakcióját, hogy aktuálpolitikai állításokat kelljen megfogalmaznia. Pabst azonban olyannyira érintett volt a nációkkal való asszociációktól, hogy abbéli kísérletét, hogy „használható múltat” találjon Tiszaeszlárban, elutasítás övezte – mint hamis bűnbánatot vagy mint a felelősség átlátszó elhárítását. Valóban, míg Malamud elmerült a múltban és irodalmi nagyságra tett szert, Pabst a múltba menekült, és középszerűt alkotott.

Epilógus

A magyar kormány 1947-ben nem engedélyezte Pabst számára a *Der Prozess* Magyarországon való leforgatását, ám érdekes módon két évtizeddel később, 1968-ban John Frankenheimer elé nem állítottak akadályt, hogy leforgassa a Malamud regényéből készült *Az ezermester* (The Fixer) Magyarországon. *Az ezermester* a cári Oroszországban történt vérvádat tematizálja, és Frankenheimer, valamint Edward Lewis producer természetesen „Oroszországban akarták elkészíteni a felvételeket, de »informálisan« azt közölték velük, hogy egy ilyen kérés el lenne utasítva. Az ok: *Az ezermester* az antiszemitizmust tárgyalja, amelyről lehetett tudni, hogy létező probléma Oroszországban.”^[40] Frankenheimer és Lewis körülnéztek Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, Magyarországon és Ausztriában, végül Magyarországra esett a választásuk, mert ez az ország „szolgáltatta a legjobb hátteret”. Abban az időben a magyar kormánynak láthatóan nem voltak aggályai egy olyan filmmel kapcsolatban, amely az oroszországi antiszemitizmust tárgyalja. Talán még örült is az alkalomnak, hogy elháríthatta az antiszemitizmus vádját a magyar emberekről azáltal, hogy a figyelem egy speciálisan orosz rituális gyilkossági vádra irányult.

[A fordítás alapja a szerző által átadott angol nyelvű kézirat. A szöveg először az *Apertúrában* jelenik meg.]

1. Magyarul 1970-ben jelent meg az Európa Könyvkiadónál *A mesterember* címmel, Réz Ádám fordításában.
2. Christopher Lehmann-Haupt: In and Out of Books. *New York Times*, 1966. szeptember 4.
3. Frankenheim filmjét a Metro-Goldwyn-Mayer 1968 decemberében mutatta be. Bár Alan Bates-t jelölték a legjobb férfi színész díjára, a szavazók elutasították a *The Fixer*-t mint „depressziós” és „esetlen” filmet, mint „nehézkés vádiratot az igazságtalanság ellen”. Stephen M. Armstrong: *Pictures about Extremes: The Films of John Frankenheimer*. Jefferson, N.C., McFarland, 2008. 183-187.
4. George P. Elliot: Yakov's Ordeal. *New York Times*, 1966. szeptember 4. 1., 25-26.
5. Bár *A per* volt az első film, mely kifejezetten a tiszaezlári vérváddal foglalkozott, a tiszaezlári felzúdulást bemutató rövid jelenet a *Theodor Herzl: Banträger des jüdischen Volkes* (Bécs, 1921) című filmben is látható.
6. A Művészeti Tanács éles állásfoglalása a tiszaezlári per osztrák megfilmesítése ellen. *Világ*, 1947. június 8. 7.
7. Tiszaezlár és Jud Süß: A magyar népre hárítja a vérvád bűnét egy osztrák neo-náci film. *Képes Figyelő*, 1948. január, 4.5.
8. Tumult in Germany. Public Riots over Showing of Two New Films – Harlan, Ex-Nazi, Attacked. *New York Times*, 1951. április 22. A „Harlan-ügyről”, amely 1951-ben robbant ki, a náci múlt vádja alól mostanság felmentett rendezőt érintő rehabilitálási kísérlet nyomán, lásd Frank Stern: *The Whitewashing of the Yellow Badge: Antisemitism and Philosemitism in Postwar Germany*. Oxford, Pergamon Press, 1992. 375-376.
9. Paracelsusnak (1493-1541), a reformáció korabeli alkímistának a náci ideológusok általi lelkes felkarolásáról lásd Robert Proctor: *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis*. Cambridge, Harvard University Press, 1988. 234. Pabst filmjéről lásd Udo Benzenhöfer: „Propaganda des Herzens.” Zum *Paracelsus*-Film von Georg W. Pabst. In *Medizin im Spielfilm des Nationalsozialismus*. Szerk. Benzenhöfer és Wolfgang U. Eckart. Tecklenberg, 1990. 52-68.
10. A *Komödianten* Friederike Caroline Neuber (1697-1760) színésznőnek, a modern német színház megalapítójának a filmes életrajza volt. Ahogy arra Linda Schulte-Sasse rámutat, a *Komödianten* beleillett a náci „génusz” filmek műfajába, mely „olyan művészeteket magasztalt, mint Schiller, Mozart, Andreas Schüller vagy Rembrandt, és tudósokat, felfedezőket és politikusokat, akik a megcsontosodott világ ellen lázadtak.” Lásd A Nazi Herstory: The Paradox of Female „Genius” in Pabst's Neuberin Film *Komödianten* (1941). *New German Critique*, 50 (1990. tavasz-nyár), 57.
11. Pabst *Paracelsus* (1943) című filmjének a forgatókönyvét Rudolf Brunngabernak a *Prozess auf Tod und Leben* (Berlin, Zsolnay, 1948) című regényét alapul véve Kurt Heuser írta. Heuserről lásd Eric Rentschler: *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and its Afterlife*. Cambridge, Harvard University Press, 1996. 368-370.
12. Peter Meyer: *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse, 1953. 418-431. A kunmadarasi pogromról lásd Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946. *Századok*, 133. 6. (1998. június), 601-632.; Kende

- Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Osiris, 1995; Pelle János: *Az utolsó vérvádak*. Budapest, Pelikán, 1995.
13. Jan Tomasz Gross: *Fear: Antisemitism in Poland after Auschwitz*. New York, Random House, 2006.
  14. A zsidóságnak adott elégtétellel árkot húzunk a demokratikus Magyarország és a múlt közé. *Népszava*, 1946. október 4., 5.
  15. A Cionizmus Központi Archívuma, Jeruzsálem, C3/340. Ernst Stiassny levele, 1948. június 18.
  16. Gervai Sándor: Antiszemita, vagy proszemita-e a Tiszaeszlári perről készült osztrák film? *Új Élet*, 1948. április 1., 5. Gervai Sándor (1916-1969) magyar zsidó szerző volt, aki később Izraelbe emigrált.
  17. Az egész világon betiltás fenyegeti a tiszaeszlári filmet. *Világ*, 1948. január 21., 2.
  18. Tisza-Eslar im Film. *Aufbau*, 1948. március 26., 11.
  19. Alfred Werner: Austria's Anti-Bigotry Film. *Commentary*, 1948. december, 567.
  20. Eric Rentschler: The Problematic Pabst: An *Auteur* Directed by History. In Eric Rentschler (szerk.): *The Films of G.W. Pabst: An Extraterritorial Cinema*. New Brunswick és London, Rutgers University Press, 1990. 20.
  21. Siegfried Kracauer: *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*. Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2004. 165-180. (Magyarul Siegfried Kracauer: *Caligaritól Hitlerig. A német film pszichológiai története*. Ford. Siklós Ferenc. Magyar Filmintézet, 1991. 145-158.)
  22. Siegfried Kracauer: *From Caligari to Hitler*, 165-180. *A nyugati front 1918-at 1933 áprilisában tiltották be, erről lásd Bernadette Kester: Film Front Weimar: Representation of the First World War in German Films of the Weimar Period (1919-1933)*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2003. 127-155., 204-206. Kracauer a filmet „nyílt pacifista dokumentumnak” nevezte, lásd *From Caligari to Hitler*, 234. (Magyarul Siegfried Kracauer: *Caligaritól Hitlerig. A német film pszichológiai története*. Ford. Siklós Ferenc. Magyar Filmintézet, 1991. 203.)
  23. Karl Prümm: Dark Shadows and a Pale Victory of Reason: *The Trial* (1948). In Eric Rentschler (szerk.): *The Films of G.W. Pabst*, 197. Lásd Helmut Asper: Der Holocaust im fernen Spiegel: Der Prozess von Tisza-Eszlar (1882/1883) in den Filmen Der Prozess und The Vicious Circle (1947/48). *Monatshefte*, 106. 2. (2014. nyár), 234-235.
  24. Karl Prümm: Dark Shadows and a Pale Victory of Reason, 197.
  25. Német dráma a tiszaeszlári pörről. *Egyenlőség*, 1915. december 19., 14. Lásd Helmut Asper: Der Holocaust im fernen Spiegel, 232-234.
  26. Franz Kafka: *Briefe an Felice und andere Korrespondenz aus der Verlobungszeit*. Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1967. 735-736. (Magyarul Franz Kafka: *Levelek Felicéhez*. Ford. Antal László, Rácz Péter. Palatinus, Budapest, 2009. 727.)
  27. Idézi Wilhelm von Sternburg: *Um Deutschland geht es uns. Arnold Zweig. Die Biographie*. Berlin, Aufbau Verlag, 1998. 79.
  28. Wilhelm von Sternburg: *Um Deutschland geht es uns*, 79.
  29. Eine verbotene jüdische Tragödie. *Im deutschen Reich*, 1917. november, 465.
  30. Arnold Zweig's 'Ritualmord in Ungarn'. *Dr. Bloch's Oesterreichische Wochenschrift*, 1919. október 31., 656-657.
  31. Jost Hermand: Das Licht in der Finsternis: Arnold Zweigs 'Ritualmord in Ungarn' als prosemitisches Tendenz- und Läuterungsdrama. In Arnold Zweig: *Psyche, Politik und Literatur*. Bern, Lang, 1993. 32-48.
  32. Alfred Werner: Meet La Bergner. *The Jewish Criterion*, 1948. október 1., 211-212.; Alfred Werner: Austria's Anti-Bigotry Film. *Commentary*, 1948. december, 566-569.

33. A Cionizmus Központi Archívuma, Jeruzsálem, C3/340. Levél Ernst Stiassnytól, 1948. június 18. Szintén úgy jellemezték az *Aufbauban*, 1948. március 26., 11, mint „az első film a felszabadulás óta, amely az erőszak elleni harc része”.
34. Raphaël Vaelnsi: Le Procès de Pabst. *Information Juive*, 1949. február 1., 5. Pozitív kritikai recepcióként lásd Helmut Asper: Der Holocaust im fernen Spiegel, 241.
35. A velencei nemzetközi filmhéten. *Új Idők*, 1948. szeptember 18., 172.
36. Georg Zivier: *Ernst Deutsch und das deutsche Theater*. Berlin, Haude & Spenersche, 1964.
37. Mint Anne Frank naplója, mely egy határtalanul optimista bejegyzéssel zárul („mert még mindig hiszek az emberi jószágban”), ez az idézet is a reményt próbálja megtalálni a sötétség mélyén.
38. Austrian Film on Blood Libel. *The Jewish Chronicle*, 1953. április 10., 23.
39. Alexander Kraut: Tisa-Eszlar Trial. *The Jewish Chronicle*, 1950. április 14., 16.
40. Bob Thomas: Enjoyed Making Film with Hungarians. *Daytona Beach Morning Journal*, 1968. december 2., 22. Ez egy olyan hírügynökségi cikk, melyet sok amerikai lap átvett.

Irodalomjegyzék

- Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946. *Századok*, 133. 6. (1998. június), 601-632.
- Armstrong, Stephen M.: *Pictures about Extremes: The Films of John Frankenheimer*. Jefferson, N.C., McFarland, 2008. Elliot, George P.: Yakov's Ordeal. *New York Times*, 1966. szeptember 4. 1.
- Asper, Helmut: Der Holocaust im fernen Spiegel: Der Prozess von Tisa-Eszlar (1882/1883) in den Filmen Der Prozess und The Vicious Circle (1947/48). *Monatshefte*, 106. 2. (2014. nyár)
- Benzenhöfer, Udo: „Propaganda des Herzens.” Zum *Paracelsus*-Film von Georg W. Pabst. In *Medizin im Spielfilm des Nationalsozialismus*. Szerk. Benzenhöfer és Wolfgang U. Eckart. Tecklenberg, 1990. 52-68.
- Brunngraber, Rudolf: *Prozess auf Tod und Leben*. Berlin, Zsolnay, 1948.
- Gervai Sándor: Antiszemita, vagy proszemita-e a Tiszaeszlári perről készült osztrák film? *Új Élet*, 1948. április 1.
- Gross, Jan Tomasz: *Fear: Antisemitism in Poland after Auschwitz*. New York, Random House, 2006.
- Hanser, Richard F.: Tumult in Germany. Public Riots over Showing of Two New Films – Harlan, Ex-Nazi, Attacked. *New York Times*, 1951. április 22.
- Hermand, Jost: Das Licht in der Finsternis: Arnold Zweigs 'Ritualmord in Ungarn' als prosemitisches Tendenz- und Läuterungsdrama. In Arnold Zweig: *Psyche, Politik und Literatur*. Bern, Lang, 1993. 32-48.
- Kafka, Franz: *Briefe an Felice und andere Korrespondenz aus der Verlobungszeit*. Frankfurt am Main, S. Fischer Verlag, 1967. (Magyarul Franz Kafka: *Levelek Felicéhez*. Ford. Antal László, Rácz Péter. Palatinus, Budapest, 2009.)
- Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Osiris, 1995.
- Kester, Bernadette: *Film Front Weimar: Representation of the First World War in German Films of the Weimar Period (1919-1933)*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2003.
- Kracauer, Siegfried: *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*. Princeton

- Oxford, Princeton University Press, 2004. (Magyarul Siegfried Kracauer: *Caligariától Hitlerig. A német film pszichológiai története*. Ford. Siklós Ferenc. Magyar Filmintézet, 1991.)
- Kraut, Alexander: Tisa-Eszlar Trial. *The Jewish Chronicle*, 1950. április 14.
- Lehmann-Haupt, Christopher: In and Out of Books. *New York Times*, 1966. szeptember 4.
- Malamud, Bernard: *A mesterember*. Ford. Réz Ádám. Európa Könyvkiadó, 1970.
- Meyer, Peter: *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse, 1953.
- N.N.: A Művészeti Tanács éles állásfoglalása a tiszaezslári per osztrák megfilmesítése ellen. *Világ*, 1947. június 8.
- N.N.: A velencei nemzetközi filmhéten. *Új Idők*, 1948. szeptember 18.
- N.N.: A zsidóságnak adott elégtétellel árkot húzunk a demokratikus Magyarország és a múlt közé. *Népszava*, 1946. október 4.
- N.N.: Arnold Zweig's 'Ritualmord in Ungarn'. *Dr. Bloch's Oesterreichische Wochenschrift*, 1919. október 31.
- N.N.: Austrian Film on Blood Libel. *The Jewish Chronicle*, 1953. április 10.
- N.N.: Az egész világon betiltás fenyegeti a tiszaezslári filmet. *Világ*, 1948. január 21.
- N.N.: Eine verbotene jüdische Tragödie. *Im deutschen Reich*, 1917. november.
- N.N.: Német dráma a tiszaezslári pörről. *Egyenlőség*, 1915. december 19.
- N.N.: Tisza-Eszlar im Film. *Aufbau*, 1948. március 26.
- Pelle János: *Az utolsó vérvádak*. Budapest, Pelikán, 1995.
- Proctor, Robert: *Racial Hygiene: Medicine Under the Nazis*. Cambridge, Harvard University Press, 1988.
- Prümm, Karl: Dark Shadows and a Pale Victory of Reason: *The Trial* (1948). In Eric Rentschler (szerk.): *The Films of G.W. Pabst: An Extraterritorial Cinema*. New Brunswick és London, Rutgers University Press, 1990.
- Rentschler, Eric: *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and its Afterlife*. Cambridge, Harvard University Press, 1996.
- Rentschler, Eric: The Problematic Pabst: An *Auteur* Directed by History. In Eric Rentschler (szerk.): *The Films of G.W. Pabst: An Extraterritorial Cinema*. New Brunswick és London, Rutgers University Press, 1990.
- S.Z.: Tiszaezslár és Jud Süß: A magyar népre hárítja a vérvád bűnét egy osztrák neo-náci film. *Képes Figyelő*, 1948. január, 4.5.
- Schulte-Sasse, Linda: A Nazi Herstory: The Paradox of Female „Genius” in Pabst's Neuberger Film *Komödianten* (1941). *New German Critique*, 50 (1990. tavasz-nyár)
- Stern, Frank: *The Whitewashing of the Yellow Badge: Antisemitism and Philosemitism in Postwar Germany*. Oxford, Pergamon Press, 1992.
- Sternburg, Wilhelm von: *Um Deutschland geht es uns. Arnold Zweig. Die Biographie*. Berlin, Aufbau Verlag, 1998.
- Stiassny, Ernst levele, 1948. június 18. A Cionizmus Központi Archívuma, Jeruzsálem, C3/340.
- Thomas, Bob: Enjoyed Making Film with Hungarians. *Daytona Beach Morning Journal*, 1968, december 2.
- Vaelnsi, Raphaël: Le Procès de Pabst. *Information Juive*, 1949. február 1.
- Werner, Alfred: Austria's Anti-Bigotry Film. *Commentary*, 1948. december
- Werner, Alfred: Meet La Bergner. *The Jewish Criterion*, 1948. október 1.

- Zivier, Georg: *Ernst Deutsch und das deutsche Theater*. Berlin, Haude & Spenersche, 1964.

Filmográfia

- *A nyugati front 1918* (Westfront 1918. G.W. Pabst, 1930)
- *Az ezermester* (The Fixer. John Frankenheimer, 1968)
- *Bajtársak* (Kameradschaft. G.W. Pabst, 1931)
- *Bánatos utca* (Die Freudlose Gasse. G.W. Pabst, 1925)
- *Der Prozess* (A per. G.W. Pabst, 1947)
- *Koldusopera* (Die Dreigroschenoper. G.W. Pabst, 1931)
- *Komödianten* (G.W. Pabst, 1941)
- *Paracelsus* (G.W. Pabst, 1943)
- *Theodor Herzl: Bannträger des jüdischen Volkes* (Otto Kreisler, 1921)

© Apertúra, 2017. tél | www.apertura.hu

webcím: <https://www.apertura.hu/2017/tel/miller-a-vervad-mint-ritualis-kiengeszteles-tiszaeszlar-filmen-a-soa-utan/>

